

De kermis, een plek van plezier

AUTEUR: **PETER VISSER**

Open Monumentendag 2019 had als thema 'Plekken van plezier'. Ook de kermis kan door de eeuwen heen beschouwd worden als een plek van plezier. De Dongense kermis kreeg uiteindelijk als vaste locatie het Wilhelminaplein (voorheen Turkenberg geheten).

De kermis in Dongen is altijd een bijzonder, jaarlijks volksvermaak voor jong en oud geweest. In 1994 wordt Dongen door de Nationale Bond van Kermisbedrijfhouders, BOVAK, uitgeroepen tot kermisstad van het jaar. Het daarbij behorende houten kermispaard prijkt nog steeds in de hal van het gemeentehuis. Het jaar daarop roept de gemeente de 'Piet Leander Wisseltrofee' in het leven. Dongen wil op deze manier de nagedachtenis aan Piet Leander hooghouden. De familie Leander had al vanaf 1930 een standplaats op de Dongense kermis en leverde met grote inzet en enthousiasme een belangrijke bijdrage aan de kermis.

Het kermispaard

Verering van Sint Laurentius

In 1347 schenkt Willem van Duvenvoorde, heer van (onder andere) Dongen, een jaarlijkse subsidie aan het gelijknamige dorp om een kerk te bouwen die de bestaande kapel moet vervangen. Hij doet zijn schenking ter ere van onze Heer Jezus Christus, de Heilige Maagd Maria en de heilige martelaar Laurentius. In de loop van de vijftiende eeuw wordt deze kerk vervangen, in de stijl van de Kempische gotiek. Tussen 1640 en 1644 wordt de kerk grondig gerestaureerd en onder meer voorzien van een nieuw schip.

Laurentius was een diaken, die in het jaar 258 te Rome leefde en als diaken belast met de zorg voor de heilige boeken en wordt vereerd als de patroon van de bibliothecarissen en boekhouders. Hij werd onder het bewind van keizer Valerianus boven het vuur geroosterd en stierf de marteldood. Hij werd en wordt dan ook met een rooster als attribuut voorgesteld en als beschermheilige aangeroepen tegen brandwonden. Een van zijn diaconale taken in Rome was de armenbedeling.

Afbeelding beeld Laurentius

Hij wordt dan ook gezien als beschermheilige van de armen. Misschien werd de kerkpatroon van Dongen daarom als patroon van de armen vereerd. Ook werden er op 10 augustus – de vermoedelijke sterfdag van Laurentius – bedevaarten naar 'St. Laureijs' te Dongen georganiseerd.

In Dongen vindt er in de veertiende eeuw al een zekere verering van St. Laurentius plaats. Dat er op 10 augustus ook bedevaarten naar St. Laureijs te Dongen komen, blijkt uit de kerkrekeningen die bewaard zijn gebleven met betrekking tot de periode 1621 tot 1648. In die rekeningen worden dragers, koorzangers en gildebreders beloofd met kruiken bier voor hun aandeel in de 'St. Laureijsommeganck' op 10 augustus en het kerkfeest (kermis) op het Heuvelplein. Op 10 augustus gaan de gelovigen naar de kerk met eieren, boter en koren. Deze gaven worden bij het Laurentiusaltaar gelegd en naderhand ten behoeve van de arme parochie verkocht. In de bedevaartshoogmis met drie heren kan een afdaat verkregen worden ter vergeving

Feest van het St. Sebastiaansgilde, Pieter van der Borcht (1545-1608) - Rijksmuseum uitgever: Martinus van den Enden, Antwerpen

Een **dorpskermis** ter ere van St. Sebastiaan, de patroon van de voetboogschutters. Een herberg met het vaandel van St. Sebastiaan is afgebeeld op de voorgrond. Daar wordt gegeten, gedronken en gedanst. Bedelaars (rechts) en beurzensnijders (links) wagen hun kans. In een andere herberg (rechts) is er een gevecht uitgebroken tussen enkele mannen. Op de achtergrond verkopen marktcrammers hun waar en overal zijn verschillende spelen aan de gang. In de verte is er een processie gaande voor de kerk.

van zonden. Er wordt gezongen door een gemengd zangkoor, geselecteerd uit prima zangers. De grote kerk wordt in die tijd al zeer druk bezocht. Dit komt mede doordat burgers in angst leven. Het is een zeer onrustige tijd door de tachtigjarige oorlog en later de Frans-Engelse oorlog. Dongen, dat op de Middeleeuwse noord-zuid en de oost-westroute – een passage tussen grote steden – ligt, heeft veel te verduren van soldaten die plunderend door het dorp trekken. Maar op het feest van St. Laurentius loopt de kerk extra vol door bedevaartgangers uit de verre omtrek. Ook wordt op die dag de St. Laureijsommeganck gehouden, een processie waarin het beeld van Laurentius wordt megedragen door de schutterij. Peter Dooms, pastoor van 1636 tot 1668, voorziet het beeld voor die gelegenheid van gepaste kleding. De dorpen tot ver in de omtrek worden door de vorster (gerechtsbode en dorpsomroeper) voor de processie uitgenodigd of op de hoogte gebracht met aanplakbiljetten.

Het ontstaan van de kermis in Dongen

Tijdens het feest van St. Laurentius wordt er een kerkfeest of kermis gehouden op het Heuvelplein. Hier worden bedevaartvaantjes met de voorstelling van St. Laurentius te koop aangeboden; de opbrengst van deze handel is voor de parochie. De bedevaartvaantjes stammen uit 1641; toen reisde pastoor Dooms naar Antwerpen om daar een koperen drukplaat te laten maken om daarmee papieren vaantjes te laten drukken. Ieder jaar worden de vaantjes in Antwerpen opgehaald, soms 900 stuks, maar in 1645 wel 1000 stuks.

Na de plechtige Heilige Mis wordt er gefeest in de herbergen en koffiehuisen op de Heuvel, terwijl op het Heuvelplein een kermis opgesteld staat met diverse kramen met koopwaren en lekkernijen. Er worden spellen gehouden voor jong en oud en de gildebroeders houden schietwedstrijden. Kortom, er is volop feest met bier en veel eten. Maar er wordt ook gewaarschuwd voor kwakzalvers en oplichters. Dit soort markten worden

De Heuvel, waar in de beginjaren de kermis opgesteld stond.

Foto Schmidlin

boerenkermissen genoemd. Daarmee wordt bedoeld dat er geen mechanische attracties aanwezig waren. Vanaf het jaar 1640 is het de gewoonte de kermis in Dongen op of rond 10 augustus te laten plaatsvinden, de sterfdag van St. Laurentius. De laat-

ste publieke viering met processie van het St. Laurentiusfeest vindt plaats op 10 augustus 1647. Na de vrede van Munster wordt de kerk aan de protestanten toegewezen. Het rooms-katholieke geloof mocht niet meer in het openbaar beleden

worden. Naar aanleiding hiervan ontstaan er in het dorp (katholieke) schuurkerken, die eveneens aan Laurentius worden toegewijd. De sterfdag van de heilige wordt voortaan binnenkerks gevierd.

De ontwikkeling van de kermis

De kermis wordt nog tot 1671 op het Heuvelplein gehouden. Op 20 juli 1672 – het rampjaar tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog (1666-1673) – wordt door Franse soldaten het Kerkkwartier en een gedeelte van de Heuvel in brand gestoken, waarbij circa tachtig huizen en de twee molens aan de Kerkstraat in vlammen opgaan. Na de brand bouwt men de meeste nieuwe huizen richting Hoge Ham, het nieuwe centrum van Dongen. Ook de jaarlijkse kermis wordt na het vervallen van de bedevaart en na de brand tijdens het rampjaar tot een minimaal feestje teruggebracht.

Omdat Dongen een lintbebouwing heeft en niet beschikt over een dorpsplein, wordt de kermis in de loop der jaren op verschillende plaatsen gehouden.

Een populair gokspel op de kermis in die tijd was het zogenaamde balletje-balletje.

Enkele jaren staat de boel op een terrein aan de Hoge Ham, achter het Brabants koffiehuis van de familie Goossens. Dit koffiehuis stond tegenover het oude klooster van de zusters.

In 1910 houdt Middenstandsvereniging De Hanze een handtekeningenactie onder de bevolking. De vereniging biedt het gemeentebestuur een petitie aan met 400 handtekeningen voor een echte kermis in Dongen. De gemeenteraad stemt echter tegen het verzoek. Als argument wordt gesteld dat de kermissen overal worden afgeschaft. Reden hiervoor is het veelvuldige drankmisbruik, vechtpartijen en messentrekkerijen met dodelijke afloop en openbaar onzedelijk gedrag. Het jaar daarop (1911) komt er een nieuw verzoek van de Dongense bevolking. De gemeenteraad gaat dan overstag, maar er wordt wel als voorwaarde gesteld dat het een proef is, met een kleinschalige kermis, en dat de cafés voor middernacht gesloten moeten zijn.

Na de kermisdagen zijn er echter volop reacties en klachten. Cornelis Oomen, pastoor van de St.

Laurentiusparochie, komt namens het Katholieke Kruisverbond, de Katholieke Maria- en St. Annavereniging en de katholieke vereniging 'Eer en Deugd' pleiten bij het gemeentebestuur voor afschaffing van de kermis. Er was geconstateerd dat er om drie uur in de nacht nog dronken mensen op de Turkenberg en de Stoomberg liepen. Bij hotel Musis Sacrum zou de onzedelijke Stepdancers zijn gedanst en werden er om vijf uur in de middag al dronken, zingende en dansende jonge meisjes aan de Hoge Ham gezien. Kortom, de kermis is een poel van verderf voor de bevolking en een slecht voorbeeld voor de jeugd. De burgemeester is het daar niet mee eens. Hij stelt: "Het is goed voor de middenstand. Het geld gaat anders naar andere gemeentes. Er moet vermaak zijn voor de werkende burger."

Voor de bewoners van Dongen is in de twintigste eeuw de kermis het voornaamste en enige feest van het jaar. Om een extra centje te kunnen besteden, moet het hele jaar gespaard worden.

In de cafés werden zogenaamde spaarkassen geplaatst, waarin de klanten konden sparen voor de kermis.

Kasteleins van de cafés richten daarvoor spaarverzekeringen op. In het café wordt een spaarkas geplaatst waarin wekelijks gespaard kan worden. Een week voor het begin van de kermis wordt het gespaarde bedrag uitgekeerd op een feestelijke avond onder het genot van worstenbrood.

Locaties van de kermis

In 1926 wordt de kermis gehouden op het terrein bij de schoenfabriek van Martin Ligtenberg aan de St. Josephstraat. De Tilburgsche Courant van 9 augustus 1926 vermeldt het volgende bericht:

De Kermis in Dongen.

Het kermisterrein in Dongen staat weer volgebouwd met allerlei inrichtingen van vermaak. Bovendien staat op de St. Josephstraat bij de Spie, de bekende grote schouwburg-loge van Veltman die zal uitkomen met een schitterend kermisprogramma. Men zie maar eens de advertentie in deze krant. Muis Sacrum heeft een reuzenprogram feestelijkheden samengesteld, terwijl Maandag en Dinsdag Soiree Dansant van 3-10 uur. De groote danssalon bij café Boesschooten is geheel gemoderniseerd, terwijl theater Barnum & Baily op de kermis een reuzen-repertoire brengen dat iedereen moet zien. Wie de Dongensche kermis kent, weet wat gezelligheid hier wil zeggen en 't laat zich aanzien dat deze kermis, andere jaren zal overtreffen.

Schouwburg PIET VINK
Standplaats St. Josephstraat bij de Spie

Buitengewone Tooneelavonden

Zondag 8 uur APACHE LIEFDE (Drama)
Maandag 8 uur DE DERDE TWEELING (Blijspel)
Dinsdag 8 uur HET GEHEIM VAN DEN BLINDE

Dinsdagmiddag 2 uur KINDERVOORSTELLING

Alleen op de Wereld

1e Rang f 1.50, 2e Rang f 1.25, 3e Rang f 1.—, Galerij 60 ct.

Advertentie voor de speciale schouwburg tijdens de kermis.

In 1927 huurt de gemeente een particulier gedeelte van het Geerplein. Dit terrein is gesitueerd tussen de Hoge Ham, de Kruidenierstraat en de Tramstraat. Het is een gedeelte van de zandverstuiving 'De Turkenberg'. Maar het losse zand blijkt geen succes voor het zware transport. Nadat het Geerplein is bestraat, wordt de kermis hier nog tot na de Tweede Wereldoorlog gehouden.

Op 1 maart 1932 is er een begin gemaakt tot afgraving van de Turkenberg met medewerking van lieden van de werkverschaffing. De afgegraven grond wordt vervoerd naar het terrein van de heer Karel van Alphen in Bas-Dongen (Kerkstraat) en aldaar verwerkt. Ook wordt een hoeveelheid van deze grond verwerkt bij de aanleg van de Julianastraat. Deze weg lag tussen de Wilhelminastraat en de Kerkstraat. In totaal wordt van de Turkenberg ongeveer 23.000 m³ grond afgegraven. Het transformeren van de Turkenberg tot het Wilhelminaplein heeft alles bij elkaar zo'n tien jaar geduurd. In 1946 wordt de kermis op het Wilhelminaplein gehouden.

Na de afgraving van de Turkenberg werd de kermis op het daar ontstane Wilhelminaplein gehouden.

Zaklopen en boomzagen op de Eindse kermis.

De Eindse kermis

Dongen heeft niet één maar meerdere kermissen gekend. Zo heeft de Eindsestraat al rond 1875 zijn eigen 'Eindse kermis'. Op het terrein bij koffiehuis John Oerlemans wordt traditiegetrouw in september het schuttersfeest van St. Cornelis (10 september) gehouden. St. Cornelis is de patroonheilige van handboogschietvereniging Al Doende Leert Men (ADLM).

Op het terrein waar de schietwedstrijden worden gehouden staan kramen met koek en zoetigheden. Ook worden er spelletjes gespeeld, zoals koekhakken en zaklopen. De toneelvereniging van ADLM verzorgt gezellige toneeluitvoeringen. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de traditie van de boerenkermis voortgezet door buurtvereniging Onder Ons van de Eindsestraat.

Het wordt dan een jaarlijks buurtfeest met dansgelegenheid in een grote tent. De leden van de buurtvereniging organiseren een onderlinge spellencompetitie en iedereen wordt gevraagd in Oudhollandse kleding te verschijnen. Het hoogtepunt van de dag is een gekostumeerde voetbalwedstrijd, die elk jaar weer hilarische taferelen oplevert.

De datum van de kermis verschuift

Al sinds 1640 vindt de kermis in Dongen plaats op 10 augustus, de sterfdag van St. Laurentius. In 1939 komt daar verandering in. In een verslag van de raadsvergadering van 6 februari 1939 van het gemeentebestuur is te lezen:

De raad besluit tot het voeren van een rechtsgeding. Maandagmorgen kwam de raad der gemeente Dongen in openbare vergadering bijeen. Voorzitter Burgemeester K. L. J. Wouters, Secretaris J. P. J. Vlaminkx. Afwezig met kennisgeving de heeren Mr. Janvier, M. J. van den Bosch, J. v. d. Dussen en wethouder N. Janssens, verder de heeren A. in 't Groen en P. Peeters. De laatste wegens ernstige ziekte. Bij punt 4, het voorstel van B. en W. om de kermis van den eersten zondag in augustus over te brengen naar den 4den zondag in juli, zulks in verband met de verplaatsing van de Tilburgsche kermis, deelt de voorzitter mede, dat er een adres¹ van het gemeentebestuur van Geertruidenberg is ingekomen, waarbij dit bestuur verzoekt, zoo mogelijk een andere datum te zoeken voor de Dongensche kermis daar die van Geertruidenberg ook op den 4den Zondag van Juli valt. De voorzitter licht uitvoerig toe, dat niet aan dit verzoek van Geertruidenberg kan worden gehoor gegeven.

Daarom wordt de Dongense kermis vanaf 1939 in de laatste week van juli gehouden.

Dongense kermisattracties

De oudste en leukste attractie op de kermis was de draaimolen. Met name voor kinderen was dit een geweldige ervaring. Vooral als ze de kwast vingen, want dan mochten ze nog een keer gratis draaien.

Vroeger waren er op de kermis ook vaak kijkattracties. Via kleine theatertjes werden dan de vreemdste en extreemste zaken aangeboden, bijvoorbeeld de langste, dikste of de kleinste mens.

Draaimolens op de Dongense kermis van 1946.

1 Hiermee wordt bedoeld een schrijven of een verzoek.

Een van de kijkattracties op de kermis: Annie van Wanrooy (de dikke dame) met haar zoon Henk van Beurden.

Het mooiste waren de variéeshowtjes, maar ook de bokstent was een grote publiekstrekker. In Dongen heeft de bokstent maar eenmaal gestaan, want toen leden van boksschool Zimniak naar voren stapten om in de ring het gevecht met de ker-

misbokser aan te gaan en stuk voor stuk wonnen en de vijftigguldenpremie opstrekten, is de bokstent nooit meer op de Dongense kermis gezien.

Annie van Wanrooy (getrouwd met Van Beurden) uit Tilburg was op de kermis te zien als dikke dame. Zij trad de eerste jaren samen met haar zoon Henk op. Toen dat niet zo'n succes bleek, werd Henk verkleed als meisje, compleet met pruikje. Moeder en 'dochter' wogen samen 900 pond. Annie van Wanrooy en haar zoon Henk van Beurden waren jarenlang bekende kermisfiguren.

Kop-van-jut

In 1915 werd op de Amsterdamse kermis voor het eerst de kop-van-jut gebruikt. Hendrik Jut was een moordenaar die bij een inbraak in 1872 twee mensen op gruwelijke wijze vermoordde. Iedereen verwachtte de doodstraf, maar die was net afgeschaft. Hij kreeg dus een gevangenisstraf.

De mensen waren boos en teleurgesteld over de straf en wilden wraak. Een handige kermisexploitant bedacht de kop-van-jut: een blok met een metalen pin waarop men met een grote hamer zijn agressie kwijt kon.

Hendrik Jut is al na twee jaar in het tuchthuis overleden. Een afgietsel van zijn hoofd is te zien in het museum in Groningen.

Een Dongense kermisexploitant

Kermisexploitant Antoon J. Mars, die aan de Monendijk 2 in Dongen woonde, stond met verschillende kermisattracties op Nederlandse kermissen. Een van deze attracties was de Hully Gully: een snel ronddraaiende carroussel met wiebelende gondels. Al draaiend werd de carroussel vervolgens aan één zijde hydraulisch omhoog getild. Zijn bekendste attractie was Flying Cars uit 1980.

Ook stond hij op de kermissen met een steile wandmotorbaan. Deze baan werd bereden door zijn zoon. Door een ongelukkige val met de motor tijdens een optreden kon deze echter niet meer rijden. Het steile wandrijden was een gevaarlijk beroep. Het werd op dat moment in Nederland nog maar door drie coureurs uitgevoerd.

*De Hully Gully van de Dongense kermisexploitant Mars op de kermis Zwolle / Holtenbroek in 1976.
Foto: Stichting Kermiscultuur*

*De Flying Cars van de heer Mars, gefotografeerd op het Koningsplein in Tilburg met kleine foto van binnen.
Foto: Stichting Kermiscultuur*

De heer Mars benaderde Jan Verkooyen en vroeg of hij het berijden van de steile wand van zijn zoon wilde overnemen. Na twee jaar in dienst te zijn geweest bij Mars kocht Verkooyen de kermisattractie met alle bijzaken over. In 1975 werd Jan Verkooyen zelfstandig reizend kermisartiest. Hij trad op onder de artiestennaam 'Harrie Nelson', die met grote letters op de podiumtent kwam te staan. Samen met verschillende partners bereed hij de motoren en zijn vrouw zat achter de kassa.

*Jan Verkooyen, steilewandrijder
Fotograaf Johan van Gurp*

Antoon (Toon) Mars

Antonius Johannes Mars is geboren op 11 december 1920. In september 1962 had hij een handel in gebruikte automobielen in de Sint Josephstraat 58.

Op 15 februari 1964 meldt de kamer van koophandel dat hij ook een verhuurbedrijf heeft van automobielen zonder chauffeur. Zijn bedrijven in de autobranche zijn opgeheven op 8 oktober 1965.

Toon Mars start in 1968 een bedrijf als exploitatie van kermisvermakelijkheden: Steile wand en Rotorbaan. Hij verhuist in dat jaar naar Eindsestraat 12 en twee jaar later naar Haanse Hoef 3.

Later staat hij op de kermis met Hully Gully en Flying Cars.

Voordat hij het kermisvak inrolde, was Mars marktkoopman. De Steile wand was de eerste succesvolle attractie. Deze is later, toen de Hully Gully van kermisicoon Janny de Vries werd overgenomen, aan Jan Verkooijen verkocht. De attractie waar Toon en later zoon Herman het langst mee gereisd hebben was echter de Rotor (de zogenaamde kleefwand). Hier werden de mensen naar binnen gepraat met de legendarische zin: "U kleeft aan de wand gelijk een vlieg". Ze hebben verschillende adressen in Dongen gehad, de St. Josephstraat, Eindsestraat, Haanse Hoef (toen werd met de Hully Gully gereisd), Sluisweg (achter garage Van Ham destijds), Kanaalstraat (Herman) en Monnendijk (Toon). Herman is destijds verhuisd naar Elst. Hij was toen al ziek en is alweer enkele jaren geleden overleden.

Toon Mars verhuist in 1981 naar de Monnendijk waar hij op 23 april 1992 op 71-jarige leeftijd overlijdt.

De kermisattractie waar de heer Mars en later zijn zoon het langst mee gereisd heeft, was de ROTOR, de zogenaamde kleeftwand. Op de grote foto zijn Toon Mars en zoon Herman beiden te zien (met stropdas).

Bronnen

Algemeen Rijksarchief: archief van de Nassau'se Domeinraad, nr. 1378 r. 419, akte van de schenking van Willem van Duvendoerde in 1347.

Brand, W. (1987). *Niet zomaar een dak... Zes eeuwen geloven in Dongen. De geschiedenis van de Laurentiusparochie*. Dongen: heemkundekring De Heerlyckheit Dongen.

Dongen, gemeentearchief: Inv. nr. 1666-1667 I, kerkrekeningen 1621-1648.

Krantenarchief, *Tilburgsche Courant*, 1919-1948.

Lepper, dr. J.L.M. de (1951). Oorlogsbelevissen van een Brabants Dorp. Munstersen en Fransen in Dongen (1666-1673). *Jaarboek De Oranjeboom* 4, 10-31.

Ruyter, M.J.L. de (1969). *Wetenswaardigheden van een heerlijkheid*. Dongen: J.W. Leyten.

Visser, P. (2018). *Kroegentocht Dongen. 72 cafés en brouwerijen*. Dongen.

Gegevens aangeleverd door de Dongense kermiskenner en -liefhebber Johan de Man.